

УДК 711.455

Геопросторові особливості санаторно-курортного комплексу України

В. В. Безуглий

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна, vetalbezugly@ukr.net

Наведено основні особливості геопросторової організації санаторно-курортного комплексу України. Україна має великий потенціал розгортання санаторно-курортних закладів, оскільки в межах її території наявні контрастні та багаті природні комплекси узбереж Чорного та Азовського морів, а також гірські масиви Карпат і Криму. На території країни у 2014 р. на обліку перебували 1 928 закладів санаторно-курортного господарства, з них більшість (1 419 або 64 %) мали сезонний характер діяльності. У структурі спеціалізованих закладів розміщення курортно-лікувального спрямування найбільшу вагу мають бази відпочинку, потім санаторії та санаторії-профілакторії. Протягом сезону 2014 р. в оздоровчо-лікувальних закладах було зареєстровано понад 1,6 млн відвідувачів, які віддавали перевагу оздоровленню на базах відпочинку та в санаторіях. На території України розташовано близько 40 курортів, більшість з яких розташовані у двох регіонах – на Азово-Чорноморському узбережжі та в Українських Карпатах. Чимало дитячих санаторіїв розташовані на Поділлі, Поліссі та між Дніпром і Південним Бугом. Незважаючи на стійке зростання кількості відпочивальників в останні роки, сучасний стан санаторно-курортного комплексу України може бути оцінений як недостатньо стабільний.

Ключові слова: санаторно-курортний комплекс, оздоровлення, рекреаційна діяльність, санаторії, бази відпочинку, бальнеологічний курорт

Geospatial features of a resort complex in Ukraine

V.V. Bezugly

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, Dnepro, Ukraine, vetalbezugly@ukr.net

The main features of geospatial features of a resort complex of Ukraine were given. Ukraine has the great potential of the deployment of sanatorium and resort facilities, as well as within the territory there are contrast and rich natural systems of coastlines of the Black and Azov seas and mountain ranges of the Crimea and the Carpathians. Also there are numerous deposits of natural healing waters and therapeutic muds in Ukraine. They significantly improve balneological potential of the country. Throughout the territory of the country there were 1,928 registered establishments of sanatorium sector in 2014, the majority of them (1,419 or 64%) had the seasonal nature for carrying out their activities. The greatest weight in the structure of specialized resort institutions has bases for rest, then sanatoriums and resort and treatment centers. During the 2014 season more than 1.6 million visitors who gave preference to health improvement bases of rest and sanatoriums wherein the health and medical facilities. Ukrainian sanatorium and resort facilities are not in high demand among foreign tourists yet. During the 2014 calendar year only 24 399 clients (i.e. only 1,5% of the total number of tourists) were not citizens of Ukraine. The biggest share among the foreigners, who were rehabilitated in Ukraine, belongs to the citizens of Moldova, Russia, Belarus and Azerbaijan. However during 2014 no patient foreigner recovered in balneological hospitals. On the territory of modern Ukraine there are about 40 resorts, most of which are located in two regions of Ukraine - in the Azov-Black Sea coast and in the Ukrainian Carpathians. There is a tendency that privately owned facilities are established mostly in the coastal resort area of the Black and Azov Seas and also in Odesa, Mykolaiv, Kherson and Zaporizhia regions. Many children's sanatoriums located on the Podillia, and Polissia between the Dnieper and Southern Bug. Despite the steady increase in the number of tourists in recent years, the current state of a resort complex of Ukraine can be estimated as insufficiently stable. Material and technical base of sanatorium and resort facilities, range and quality of services are worse than the world level, which reduces the competitiveness of a resort complex of Ukraine.

Keywords: sanatorium and health complex, rehabilitation, recreational activity, sanatoriums, bases for rest, balneological resort.

Актуальність дослідження. Комплекс розміщення туристів – важлива складова всієї туристичної галузі, а якість та обсяг надаваних послуг суттєво впливають на загальну прибутковність цієї важливої сфери господарювання. Разом із тим у комплексі рекреаційного розміщення особливо виділяється підкомплекс санаторно-курортного (або курортно-лікувального) розміщення, основна мета якого

полягає в задоволенні потреб інтенсивної рекреації та лікування за допомогою наявних на супутній до інфраструктури розміщення території ресурсів, придатних для цього.

Україна має великий потенціал розгортання санаторно-курортних закладів, тому що в межах країни наявні контрастні та багаті природні комплекси узбереж Чорного та Азовського морів, а також гірські масиви Карпат і Криму. Окрім цього в Україні дуже поширені численні родовища природних лікувальних вод та грязепрояви, що значно підвищують бальнеолікувальний потенціал держави. Тому постійно зростає роль сфери послуг загалом і рекреації та туризму зокрема в світовому (а, отже, й у вітчизняному) господарстві.

Проблемам розвитку та становлення санаторно-курортної діяльності в Україні присвячені праці багатьох географів та економістів, зокрема, О. Любіцевої, В. Павлова, Н. Фоменко, О. Бейдика, Г. Казачковської, Н. Коніщевої, Г. Мазаракі, Л. Черника та ін. Проте сучасна актуальність даного дослідження не викликає сумніву.

Мета роботи – географічне дослідження поширення закладів санаторно-курортного розміщення по території України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В останні часи у світі спостерігається бурхливий розвиток лікувально-оздоровчого туризму. З одного боку, це пов'язано з погіршенням стану здоров'я населення, з іншого – підвищенням його життєвого рівня. За наявності багатих і різноманітних умов та ресурсів в Україні досяг високого розвитку комплекс спеціалізованих закладів розміщення санаторно-курортного типу, що складається з різноманітних установ (табл. 1).

Таблиця 1

Види санаторно-курортних закладів в Україні

<i>Заклади санаторно-курортного комплексу</i>	<ul style="list-style-type: none"> • санаторії; • дитячі санаторії; • пансіонати з лікуванням; • санаторії-профілакторії; • бальнеологічні лікарні, грязелікарні та бальнеогрязелікарні; • будинки і пансіонати відпочинку; • бази і табори відпочинку; • дитячі оздоровчі табори; • оздоровчі заклади 1-2-денного строку перебування
<i>За профілем</i>	<ul style="list-style-type: none"> • однопрофільні (для хворих із однорідними захворюваннями); • багатпрофільні (з двома і більше спеціалізованими відділеннями)
<i>За віковим складом (обслуговування)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • дітей; • дорослих; • батьків із дітьми; • родин; • вагітних
<i>За рівнем акредитації</i>	<ul style="list-style-type: none"> • вища категорія; • 1-ша категорія; • 2-га категорія; • 3-тя категорія; • 4-та категорія
<i>За профілем лікування</i>	<ul style="list-style-type: none"> • для лікування пацієнтів із захворюванням серцево-судинної системи та кровообігу; • органів дихання; • органів травлення; • органів руху; • органів зору; • крові; • шкіри; • нирок і сечовивідних шляхів; • нервової системи; • патологій перебігу вагітності; • із порушенням обміну речовин.

На території України у 2014 р. на обліку перебували 1 928 закладів санаторно-курортного господарства, з них більшість (1 419 або 64 %) мали сезонний характер своєї діяльності (рис. 1). Це цілком відповідає географічному положенню території України, де протягом року природні умови значно змінюються. Для санаторіїв та закладів із переважанням медичного інфраструктурного комплексу характерна їх цілорічна діяльність. Тобто кліматична складова у здійсненні лікувальних процедур в них не основна. Натомість сезонні заклади представлені переважно будинками та базами відпочинку.

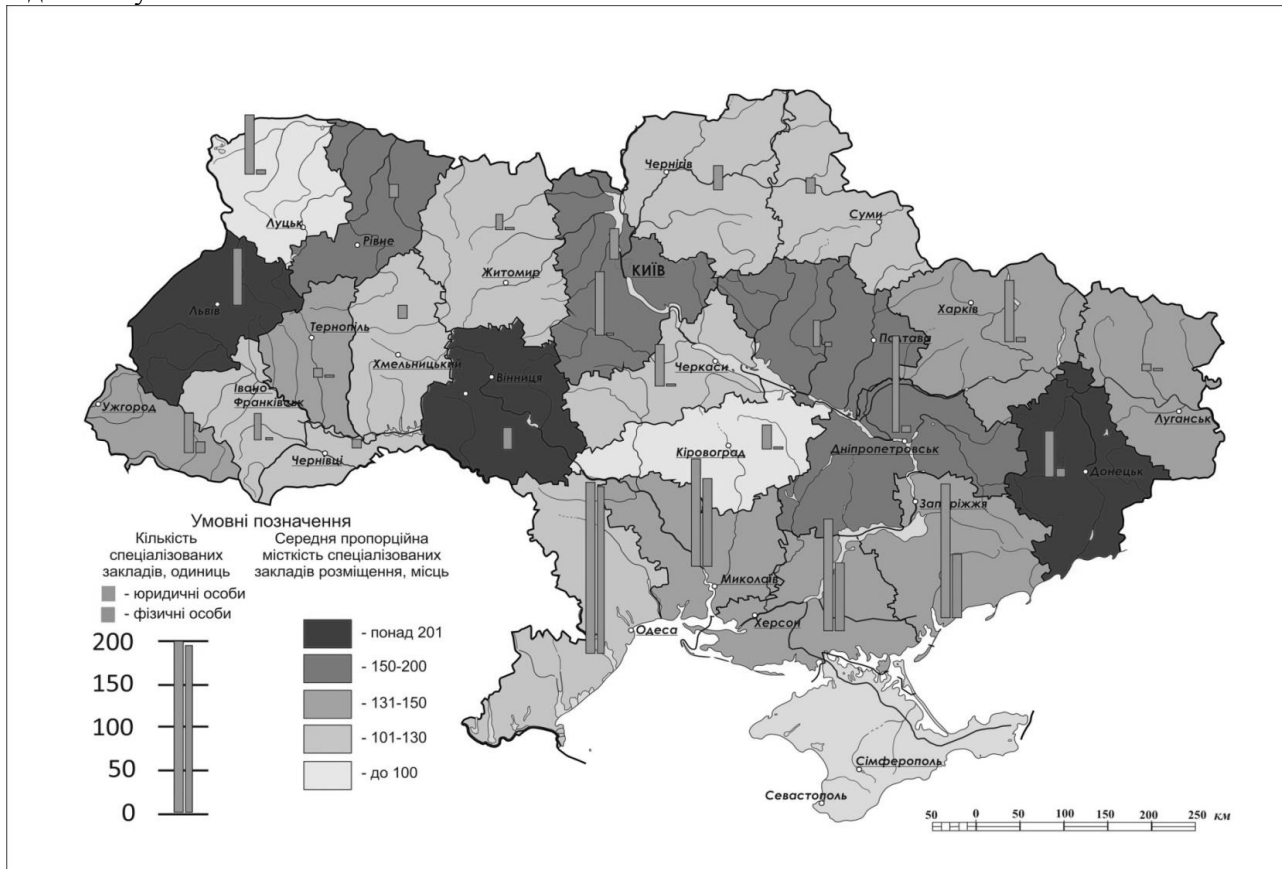

Рис. 1. Кількість та місткість закладів санаторно-курортного господарства України у 2014 р.

У структурі спеціалізованих закладів розміщення курортно-лікувального спрямування найбільшу вагу мають бази відпочинку (крім турбаз). На них припадає понад 71 % від усіх закладів. За типом власності абсолютна більшість із них приватні. На другому місці перебувають санаторії (10 %), які представлені переважно об'єктами державної власності зі значним строком (понад 20 років) постійного надавання послуг. Ці інфраструктурні комплекси створювалися ще за радянських часів і у більшості потребують суттєвої модернізації. На третьому місці – санаторії-профілакторії та дитячі санаторії (близько 6 % ринку кожен). Ці заклади характеризуються умовами, близькими до тих, у яких перебувають власне санаторії. Четверте місце посідають пансіонати відпочинку (73 одиниці, або близько 4 % ринку). Решта категорій менш представлені. Кількісно серед курортно-лікувальних закладів переважають бази відпочинку, а найменше представлені бальнеогрязелікарні та супутні заклади (всього 3 заклади з 1928 р.). До таких закладів належать лікарні у Моршині, Знам'янці та Трускавці.

Протягом сезону 2014 р. у закладах розміщення було зареєстровано 1 609 719 відвідувачів. У структурі закладів ситуація подібна до попередньо описаної – найбільше відпочивальників оздоровилося саме на базах відпочинку та в санаторіях (рис. 2).

Згідно з наявною статистичною інформацією, заклади курортно-лікувального спрямування в Україні не користуються великим попитом серед іноземних відпочивальників. Так, негромадянами України протягом 2014 календарного року були 24 399 клієнтів або лише 1,5 % від загальної кількості відпочилих. Це свідчить про проблеми як реклами таких закладів за кордоном, так і про їх

загальний матеріальний стан. Збільшення кількості іноземних відвідувачів дозволить збільшити середній прибуток від одного відпочивальника, оскільки Україна оточена переважно державами з дещо вищими прибутками населення. Найбільша частка серед іноземців, що оздоровилися в Україні, належить громадянам Молдови (понад 50 % усіх оздоровлених іноземців) й Росії (понад 13 %), далі йдуть громадяни Білорусі (11 %) та Азербайджану (10 %). У цілому серед іноземців українські санаторно-курортні заклади найпривабливіші для жителів саме ближнього зарубіжжя та країн колишнього СРСР. Із країн далекого зарубіжжя найбільше прибулих було з Німеччини, Латвії, Польщі та США (понад 100 відпочивальників із кожної країни). Щодо закладів, у яких найчастіше відпочивали іноземці, найбільшу питому вагу мали санаторії (понад 70 %) та санаторії-профілакторії (близько 9 %). При цьому протягом 2014 р. у бальнеологічних лікарнях не оздоровився жоден пацієнт-іноземець.

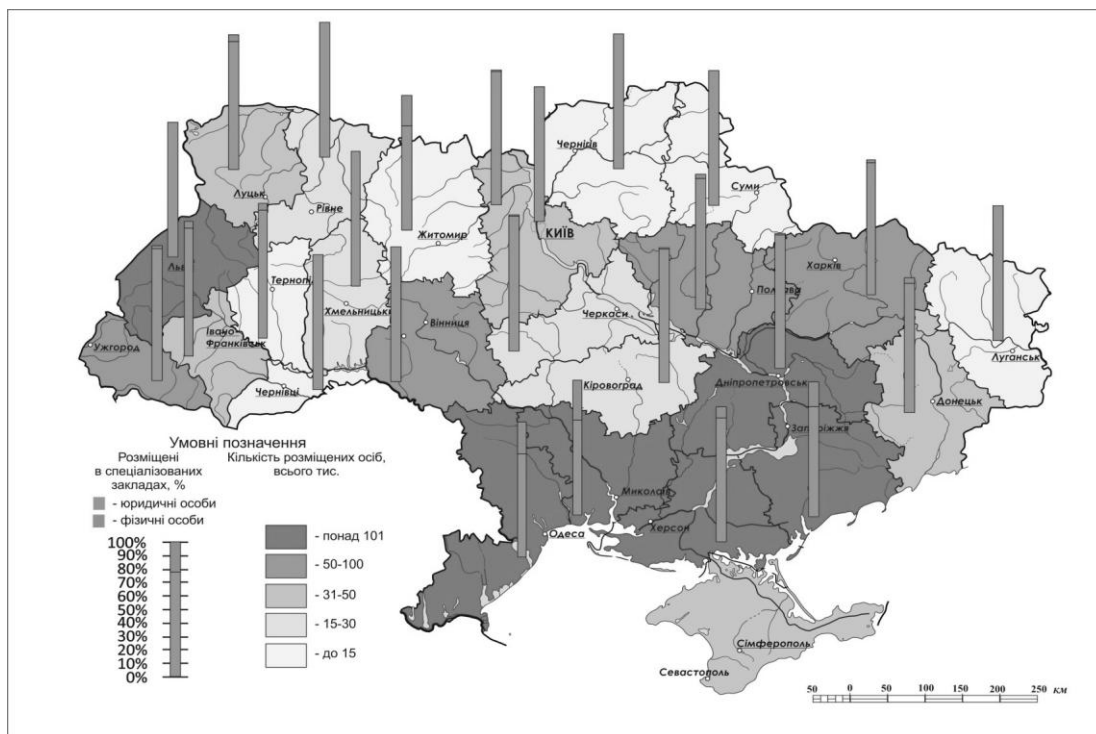

Рис. 2. Кількість розміщених осіб у закладах санаторно-курортного господарства України, на 2014 р.

Чимало закладів уже стали непрацюючими, особливо це стосується баз відпочинку (265 із 308 колись працюючих). Частина з них останніми роками зазнала збитковості і не працювала через реалізацію процедури банкрутства, частина перебуває у приватній власності і питання роботи чи не роботи закладу залежить від його власника.

На території України розташовано близько 40 курортів. Слід відзначити той факт, що більшість курортів розташована в двох регіонах України – на Азово-Чорноморському узбережжі та Українських Карпатах (табл. 2).

Таблиця 2

Розташування основних курортів України

Область	Курорт	Вид курорту
Вінницька	Хмільник	Бальнеологічний
Донецька	Слов'янськ	Бальнеогрязьовий
	Святогірськ	Кліматичний
Дніпропетровська	Солоний Лиман	Бальнеогрязьовий
Закарпатська	Голубине	Бальнеокліматичний
	Поляна	Бальнеологічний
	Синяк	Бальнеогрязьовий
	Свалява	Бальнеологічний
	Косино	Термальний

	Берегове	Термальний
	Велятино	Термальний
Запорізька	Бердянськ	Кліматогрязьовий
	Кирилівка	Кліматогрязьовий
Івано-Франківська	Черче	Кліматичний, бальнеогрязьовий
	Ворохта	Кліматичний, бальнеогрязьовий
	Яремча	Кліматичний, бальнеогрязьовий
	Косів	Кліматичний, бальнеогрязьовий
Київська	Конча-Заспа	Бальнеокліматичний
	Пуща-Водиця	Кліматичний
Львівська	Трускавець	Бальнеологічний
	Моршин	Бальнеологічний
	Немирів	Бальнеологічний
	Східниця	Бальнеологічний
	Любінь Великий	Бальнеологічний
	Шаян	Бальнеологічний
	Шкло	Бальнеологічний
Миколаївська	Очаків	Кліматичний
Одеська	Одеська група курортів: Сергієвський, Куяльник, Лермонтовський, Аркадія, Великий Фонтан, Кароліно-Бугас, Чорноморка, Затока, Хаджибей, Лузанівка, Приморський, Лебедівка, Мала Долина	Кліматичний, бальнеогрязьовий
Полтавська	Миргород	Бальнеогрязьовий
Харківська	Березівські Мінеральні Води	Бальнеологічний
Херсонська	Гопрі	Бальнеогрязьовий
	Скадовськ	Кліматичний

Найбільша кількість санаторно-курортних закладів припадає на Карпатський та Придніпровський регіони. Санаторно-курортний комплекс Західної України представлений великою кількістю санаторно-курортних закладів, серед яких особливе місце посідають санаторії Львівської, Закарпатської та Івано-Франківської областей. Розвиток курортно-лікувальної справи Західної України має давню історію та певні передумови – найвищий ступінь лісистості території, естетично привабливі ландшафти, кліматичні та бальнеологічні ресурси. Тут розташований один із найвідоміших в Україні бальнеологічних курортів – місто-курорт Моршин, в якому лікують туберкульоз із 1875 року.

Найважливіший лікувальний фактор цього унікального регіону – мінеральні води, що застосовуються у вигляді ванн, душів, для пиття, інгаляцій, зрошення, промивання тощо. Трускавець – один із найстаріших курортів Європи, один із найпопулярніших санаторно-курортних комплексів України, який одночасно може прийняти понад 4 тис. відпочивальників. Своїми лікувальними можливостями він не поступається Карловим Варам, Баден-Бадену, Вісбадену та ін. Має можливість використовувати для лікування залізисті, бромисті та йодисті, миш'яковисті, радонові та інші мінеральні води, озокерит та лікувальні грязі, запаси яких практично невичерпні. Тут розташоване найбільше родовище озокериту в Україні. Санаторії Трускавецького курорту спеціалізуються на лікуванні хвороб органів травлення, вірусного гепатиту, хвороб сечостатевої системи, цукрового діабету тощо.

Унікальність курорту Східниця полягає в тому, що на цій порівняно невеликій території зосереджені різні типи лікувальних вод: слабо мінералізовані – типу «Нафтуса», з розчинними органічними речовинами у кількості 10–30 мг/л, залізисті мінеральні води з вмістом заліза від 20 до 70 мг/л, унікальні лужні «Східницька содова», мінеральні води типу «Боржомі». Природним джерелом цілющої «Нафтусі» властиве особливе поєднання розчинених органічних речовин і мікроелементів, що зустрічається лише в Східницько-Трускавецькому районі Карпат. У санаторіях цього курорту лікують хвороби органів травлення, нирок та жовчного міхура.

Курорт Берегово відомий своїми унікальними термальними водами. Аналоги є лише у трьох куточках світу: Ісландії, Новій Зеландії та на Курильських островах. Вода за складом кремнієво-азото-вуглекисло-хлоридно-натрієва, її мінералізація становить 24 %. Ці води позитивно впливають на організм і мають лікувальні властивості у відновленні після операцій, стабілізації нервової системи, також вони захищають від хвороб Паркінсона та Альцгеймера, лікують серцево-судинні захворювання, стабілізують серцевий ритм, зменшують ожиріння, значно поліпшують обмін речовин, відновлюють гормональний й ендокринний баланс організму, допомагають при головному болі і болях у суглобах, усувають захворювання шкіри, випадіння волосся та знімають стрес.

Значного поширення набули старі заклади санаторно-курортного господарства неподалік столиці (у Київській та Черкаській обл.). Одна з основних передумов такого поширення – наближеність до великого міста, населенню якого необхідний короткостроковий відпочинок неподалік Дніпра. Окрім цього тут склалися придатні для санаторного лікування природні умови: наближеність долини річки Дніпро, наявні багаті бальнеологічні ресурси. Так, неподалік Черкас розташований відомий в регіоні санаторій «Мошногір'я», де лікування відбувається хлоридно-натрієво-кальцієвою водою (як на курорті Баден-Баден).

На Поділлі здавна відомий курорт Сатанів, унікальність якого полягає в тому, що у цій місцевості знайдено шість мінеральних джерел, абсолютно різних за складом і унікальних за своїми лікувальними властивостями. На глибині 640 м виявлено хлоридно-натрієво-бромну воду з великим умістом солей (38 г/л) – «солоня вода» або ропа, яка за своїми властивостями може бути порівняна із солями Карлових Вар. Але основне місцеве джерело – це мінеральна вода «Збручанська Нафтуса», яка дозволяє лікувати хвороби органів травлення, дихання, серця і суглобів тощо. Санаторій «Авангард» у Немирові славнозвісний своєю радоною мінеральною водою власного родовища. Тут працює кілька унікальних відділень, які офіційно визнані кращими в усій країні – пульмонологічне, ендокринологічне, опікове, патології вагітності тощо.

Значне поширення закладів санаторно-курортного комплексу спостерігається в Харківській, Полтавській і Дніпропетровській областях, що пов'язано як із наявними природними ресурсами, придатними для лікування (наприклад, сіллю), так і з промисловим характером краю – важка промислова робота вимагала формування інфраструктури відновлення здоров'я неподалік великих міст. Окрім цього тут простягаються долини річок Дніпро, Оріль, Сіверський Донець, конфігурація течії яких сприяє формуванню затишних умов для відпочинку (численні заплави та меандри із залишковими озерами, хвойні та листяні лісові масиви в межах степового краю на піскових насипах річкового походження тощо).

Перлиною України вважається курорт Миргород («українська Швейцарія»), із своєю всесвітньо відомою цілющою мінеральною водою, яка не поступається баден-баденській та аахенській. Потужний лікувально-діагностичний комплекс об'єднує сучасні санаторії «Березовий Гай», «Миргород», «Полтава», «Хорол» та найкращі в галузі загальнокурортну поліклініку та бальнеогрязелікарню, що пропонують нині понад 300 видів процедур і досліджень. Сьогодні «Миргород-курорт» за всіма показниками є лідером санаторно-курортної сфери України. Миргородські санаторії спеціалізуються на лікуванні захворювань шлунка, печінки, підшлункової залози, жовчного міхура та кишечника, цукрового діабету, серцево-судинної та нервової системи, органів опору і руху, сечостатевої системи, проводять реабілітацію після радикальної терапії з приводу онкологічних захворювань. Все актуальнішим сьогодні стає і лікування безпліддя подружніх пар. Висока ефективність оздоровлення на курорті «Миргород» широко відома не тільки в Україні, а й далеко за її межами, і приваблює сюди протягом року понад 30 тис. відпочивальників майже з 30 країн світу. Миргородський курорт – безумовний лідер курортної системи України.

Дніпропетровщина славнозвісна цілющими властивостями грязей озера Солоний Лиман (біля с. Новотроїцьке). На березі цього озера побудоване грязесховище, що дозволяє зберігати лікувальні властивості грязі протягом тривалого часу. Лікувальні грязі мають протизапальну, розсмоктувальну і бактерицидну дію, поліпшують імунологічні і відновні процеси. Тому тут із 1947 р. діє курортний комплекс із санаторієм, в якому щороку озоровлюються кілька тисяч осіб. Поблизу Солоного Лиману розташовані цілющі джерела мінеральних вод, які використовуються для лікування хронічних захворювань шлунково-кишкового тракту.

Південна Україна відома своїми лікувальними грязями, що застосовуються у вигляді ванн, аплікацій, тампонів, компресів тощо. Одна з найстаріших місцевих здравниць – санаторій «Гопрі»,

розташований у Херсонській області. Курорт має унікальні лікувальні властивості: сульфідно-мулові грязі та хлоридно-натрієві розсоли. Санаторій спеціалізується на лікуванні хвороб кістково-м'язової, нервової, опорно-рухової системи, хвороб шкіри, а також функціонує реабілітаційний відділ для вагітних. Курорт «Сергіївський» (Одеська обл.) славнозвісний своїм повітрям із причорноморських степів. Місцеві мулові грязі не містять шкідливих домішок, вони корисні для лікування великої групи захворювань опорно-рухової, серцево-судинної системи, ЛОР-органів та неспецифічних захворювань дихальної системи тощо.

Щодо співвідношення закладів державної та приватної форми власності у цій галузі, простежується чітка тенденція, що найбільше закладів приватної форми власності створено саме в курортній узбережній зоні Чорного та Азовського морів, в Одеській, Миколаївській, Херсонській та Запорізькій областях (рис. 3). Це зумовлено відносною легкістю освоєння території та стабільним туристичним потоком у теплий сезон року, а також цілорічними, більш м'якими природними умовами, аніж на решті території України. Окрім цього, важливу роль відіграє взаємодія місцевої влади та бізнесу. Із самого початку туристичної діяльності ці регіони були налаштовані на деяку спеціалізацію щодо курортно-туристичного відпочинку. Недарма тут розташовані улюблені центри відпочинку Приазов'я – Кирилівка, та чорноморського узбережжя – місто Одеса. В цих регіонах склалися сприятливі умови для розвитку лікування клімато- та бальнеотерапією – за рахунок відкладів солей та поширення солоних лиманів, що насичують повітря сіллю, а також за рахунок руху повітряних мас, що в межах узбережжя сприяють лікуванню органів дихання та ендокринної системи.

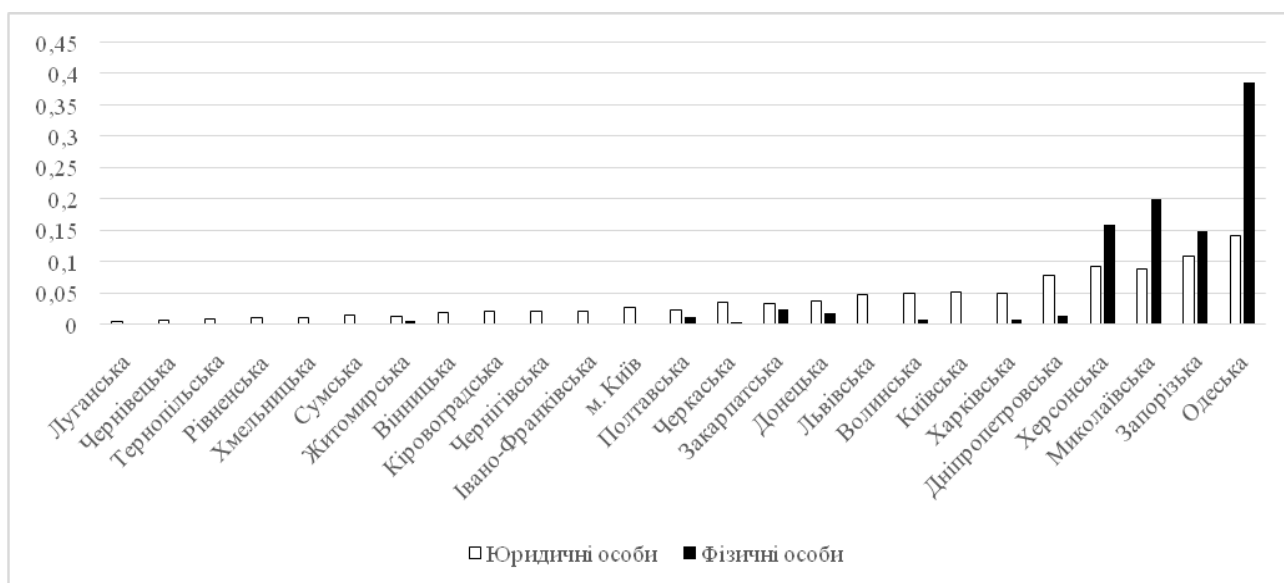

Рис. 3. Співвідношення закладів складної (юридичної) та простої (фізичної) форм власності у 2014 р. за регіонами, у % до загальної чисельності закладів кожної форми організації підприємства

Суттєво різниться структура закладів санаторно-курортного господарства за окремими регіонами. Найпоширеніші заклад – бази відпочинку, причому їх питома вага змінюється географічно – найбільше у структурі закладів курортно-лікувального спрямування баз відпочинку на території України, особливо на півдні держави – саме там, де сезонність діяльності найбільш виражена. Найменша питома вага цих закладів – на Поділлі та в Карпатах. Серед інших помітних особливостей структури розподілу груп закладів значна питома вага останніх на Полтавщині, а також у західноукраїнських областях. У Львівській, Хмельницькій, Чернівецькій, Вінницькій та Тернопільській областях, наприклад, заклади санаторного типу становлять понад 50 % усіх розташованих там суб'єктів курортно-лікувального розміщення. У структурі закладів розміщення широко представлені санаторії-профілакторії, а також пансіонати відпочинку. Загалом на загальнодержавному рівні заклади з розгорнутою медично-лікувальною інфраструктурою переважають на заході країни, а також у м. Київ. Таким чином, за цим показником спостерігається певна лікувально-профілактична (Західна Україна) та загальнооздоровча спеціалізація (решта країни).

Суттєвою в географічному вимірі бачиться тенденція в розміщенні дитячих санаторіїв по країні. Найбільша їх кількість простежується на Поділлі, Поліссі та між Дніпром і Південним Бугом. Натомість для регіонів Поділля та Полісся (Хмельницька, Чернівецька, Тернопільська, Рівненська, Житомирська та Вінницька обл.) характерна низька питома вага баз відпочинку в загальній площі закладів.

Висновки. Територія України має значний природно-рекреаційний потенціал, має всі необхідні умови для розвитку лікувально-оздоровчого туризму, особливо в її західному та південному регіонах. У структурі спеціалізованих закладів розміщення курортно-лікувального спрямування найбільшу вагу мають бази відпочинку (крім турбаз). А за показником зайнятості у структурі комплексу лідируючі позиції займають дитячі та дорослі санаторні заклади. Ця закономірність виходить із того, що такі заклади стаціонарного відпочинку потребують особливої участі персоналу у виконанні покладених на них завдань.

Незважаючи на стійке зростання кількості відпочивальників в останні роки, сучасний стан санаторно-курортного комплексу України може бути оцінений як недостатньо стабільний. У той же час матеріально-технічна база санаторно-курортних закладів, асортимент та якість послуг значно гірші, ніж на світовому рівні, що знижує конкурентоспроможність санаторно-курортного комплексу України.

Бібліографічні посилання

- Beydik, O. 2001. *Rekreaziyno-turistichni resursi Ukraine: metodologia i metodika analiza, terminologia, rayonuvanna* [Recreation and tourist resources of Ukraine: methodology and analytical procedure, terminology, zoning]. Kyiv (in Ukrainian).
- Vetitnev, A. 2010. *Lecebnyi turizm* [Medical tourism]. Forum, Moskva (in Russian).
- Zavarika, G. 2015. *Kurortna sprava* [Balneology]. Centr uchbovoi literatyry, Kiiv (in Ukrainian).
- Nabedrik, V. 2005. *Geografia lechebnogo turizma v Evrope* [Geography of medical tourism in Europe]. – Forum, Moskva (in Russian).
- Statustichniy buleten. *Kolektivni zasobi rozmichena v Ukraine v 2014* [Statistical bulletin. Collective means of accommodation in Ukraine in 2014]. Kiiv (in Ukrainian).
- Statustichniy buleten. *Ozdorovlena ditey v dutachich zakladach ozdorovlena ta vidpochinku vlitku 2014 roku* [Statistical bulletin. Health improvement of children in children's institutions and recreation in summer in 2014]. Kiiv (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 10.10.2016